

Elita politico-militară din Transilvania în secolul al XIII-lea. Partea I (Stadiul cercetării. Clarificări metodologice și terminologice)¹

Ioan Marian ȚIPLIC*

Keywords: *Arpadian kingdom, Transylvania, 13th Century, Military Elites, fortifications*

Political-Military Elites in Transylvania (13th Century). I Stage of Research. Methodological and Terminological Issues

This study opens a series dedicated to the analysis of one of the most important aspects of the history of the 13th century in Transylvania: the emergence and development of local elite and visible forms of representation of their status in medieval society. First will be analyzed the stage of the most important European historiography and methodologies, then Transylvanian military elite based on archaeological information and documentation and finally the role of these elites in the feudal relations in the southern Transylvanian as a particular aspect of the medieval elites history in the Hungarian Kingdom.

1. Stadiul cercetării – scurtă radiografie a problematicii la nivelul istoriografiei europene²

Cercetarea a ceea ce numim, în termeni moderni, elita politico-militară și reședințele acesteia nu este o temă nouă, dar în același timp nici foarte bine cunoscută în istoriografia de limbă română, ea fiind abordată în principal din perspectiva istoricului de artă și arhitectului și mai ales pentru „castelele” renaștentiste și baroce. O analiză dedicată identificării și reconstituirii imaginii proprietăților și în special a topografiei unei „curți” nobiliare din secolele de început ale evului mediu este de dată foarte recentă³.

Din acest punct de vedere o racordare a istoriografiei românești – indiferent de limba în care a fost scrisă – la istoriografiile statelor central europene este dificil de realizat. O radiografie a stadiului la care se află cercetarea acestei teme în teritoriul bazinului carpatic ar putea fi desprinsă numai din analiza sumarului publicației *Castrum Bene*, ale cărei numere tematice reflectă destul de obiectiv contribuția fiecărei istoriografii din regiune. În ciuda unei aparențe care ar impune istoriografia de limbă maghiară ca lider al acestei direcții de cercetare pentru spațiul central european, realitatea ne arată că mediul polonez sau cehoslovac a fost mult mai intens preocupat de problematică⁴.

O serie de factori fac ca această direcție de cercetare să genereze rezultate inegale pentru spațiul medieval european, detașându-se în cadrul acestuia, pentru perioada secolelor X-XIII,

* Academia Română, Centrul pentru Studii Transilvane, Cluj-Napoca; Facultatea de Istorie și Patrimoniu a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu (ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro).

¹ Cercetare finanțată prin proiectul **Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale**, cod contract: POSDRU / 89 / 1.5 / S / 61104, proiect cofinanțat din *Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013*.

² Avem în vedere analiza distinctă și în mod comparativ a stadiului cercetărilor în spațiul european, în general și în cel transilvan, în particular, analiza surselor documentare și a cercetărilor arheologice, precum și o realizare a unei prezentări de tip monografic a principalilor reprezentanți ai elitei militare transilvane și rolul lor în cadrul politicii de apărare a sud-estului regatului arpadian.

³ Vezi în acest sens la Rusu 2005; Crîngaci-Țiplic 2005, p. 99-109. O interesantă abordare a problematicii reconstruirii pe baza informațiilor arheologice vezi la Crîngaci-Țiplic, White 2007, p. 153-171; Crîngaci-Țiplic, Pinter, White 2007.

⁴ Vezi studiile publicate în *Castrum Bene. Castle and Church*, 5, 1996, Gniez Castle, Poland.

în principal patru zone cadru de evoluție diferită a ceea ce generic putem numi „elita politico-militară”:

a. Zona vest-europeană cu subgrupele ei: a.1. franco-normand, a.2. germană și a.3. mediteraneană;

b. Zona est europeană cu sub-grupele: b.1. polono-rusă și b.2. cumano-tătară;

c. Zona bizantină: c.1. Spațiul european al Imperiului și c.2. Țaratul bulgar;

d. Zona central-europeană cu subgrupele: d.1. moravo-ungară d.2. dalmată;

Din cele patru zone ne vom referi doar la două dintre ele (**a și d**), celelalte două nefiind relevante în cadrul studiului nostru, datorită lipsei unor influențe majore dinspre acestea către spațiul transilvan; din grupa **a** ne vom opri în special asupra modelelor franco-normand și german, iar din grupa **d** vom face o prezentare a stadiului cercetărilor pentru spațiul moravo-ungar.

a.1. Modelul franco-normand. Atenția istoricilor și arheologilor din spațiul francez, în special, pentru curțile nobiliare din secolele IX-XIII este o constantă a ultimilor 50 de ani, ea transpunându-se în extrem de numeroase și laborioase cercetări arheologico-istorice finalizate cu la fel de numeroase publicații⁵. Cel care a atras atenția în mod special asupra acestor ansambluri, datând din perioada carolingiană și cu precădere din cea post-carolingiană, a fost Michel de Boüard⁶, cel care a și inițiat o serie de congrese internaționale dedicate analizării cauzelor apariției și generalizării fortificațiilor de mici dimensiuni după sfârșitul secolului al IX-lea⁷, mai întâi în partea estică a fostului Imperiu carolingian și apoi în toate teritoriile din interiorul granițelor acestuia și în teritoriile vecine.

Apariția fortificațiilor de tip *motte*⁸ constituie, așa cum subliniază P. Demolon, E. Louis și J.F. Ropital, un fenomen european: normanzii le-au construit în Anglia, în special după 1066, le-au *naturalizat* și în Italia meridională și chiar mica aristocrație poloneză le-a *importat* într-o perioadă mai târzie decât momentul generalizării lor în Occident⁹. Deci cauzele care au determinat apariția și generalizarea acestor reședințe nobiliare sunt comune pe un teritoriu larg, pornind din Anglia și până în partea estică a lumii catolice, cel puțin pentru perioada cuprinsă între secolele X-XIII¹⁰. Numărul lor foarte mare în partea vestică a Europei este explicat prin diversificarea relațiilor de tip feudal din această zonă și nu prin particularități de geografie fizică; fortificațiile de tip *motte* nefiind specifice doar unui anume tip de relief și asta este evident dacă urmărim repartiția lor pe o hartă fizică a Europei: din zona de câmpie până în zonă piemontană și chiar montană, le găsim răspândite peste tot. Tocmai această diversitate a reliefului în care ele sunt poziționate ne indică faptul că avem de a face cu cauze de natură socială și militară care au determinat apariția lor, evoluția lor fiind determinată de stadiul de dezvoltare socio-politic și de amenințările externe și interne din cadrul statelor medievale.

⁵ Avem în vedere în principal publicația *Château Gaillard, études de castellologie médiévale* care a devenit un bun barometru al cercetărilor dedicate temei în spațiul francez dar și în general în partea vestică a Europei.

⁶ Boüard 1967, p. 19-26; Colardelle, Mazard 1983, p. 69-89; Mouton 1994, p. 309-320; Debord 2000.

⁷ Primul colocviu a avut loc la Caen în anul 1980, având ca temă principală fortificațiile de tip *motte*: origine, definire și terminologie. Lucrările acestui colocviu au fost publicate în volumul *Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècle: colloque de Caen, 2-5 octobre 1980*, în *Archéologie médiévale*, 11, 1981. Pentru o privire generală asupra situației din spațiul englez vezi: Higham, Barker 1992.

⁸ Asupra definiției acestui tip de fortificație vom face o trecere în revistă în partea dedicată analizării terminologiei.

⁹ Demolon, Louis, Ropital f.a., p. 4.

¹⁰ Rocolle 1989, p. 97.

Din punct de vedere metodologic cercetarea fortificațiilor de tip *motte* și a reședințelor fortificate din spațiul francez actual este modelul cel mai complex, bazat fiind pe o întreprindere comună (istorico-arheologică) supervizată de centrele de cercetare regională și ghidată de acumulările și definirile metodologice rezultate în urma unor congrese tematice. La ora actuală, fiecare regiune istorică – fostă entitate politico-economico-administrativă – a regatului francez, în limitele granițelor politice actuale ale Franței, se bucură de o linie de cercetare proprie dedicată fortificațiilor, reședințelor și fermelor din perioada secolelor X-XIII¹¹.

Metodologia de cercetare are la bază o colaborare strânsă între cercetarea de arhivă și cea arheologică și se pornește deja de la o bază de date ce cuprinde cartarea pe regiuni a tuturor siturilor arheologice și identificarea lor în izvoarele istorice¹². Cercetarea de teren este principala modalitate prin care sunt identificate siturile arheologice susceptibile de a fi catalogate ca fortificații de tip *motte* sau ca reședințe fortificate. Informațiile documentare și cele arheologice sunt completate cu date obținute prin intermediul toponimiei și al utilizării sistemelor GIS de analiză spațială. D. Mouton arată cum, pentru cazul regiunii Provence din Franța, cercetarea aeriană și chiar cercetarea de teren pot să nu aducă date noi, dar analiza toponimelor așa cum se păstrează ele astăzi sau cum pot fi desprinse din hărțile cadastrale mai vechi aduce noi posibilități de identificare a modului de ocupare a teritoriului din punct de vedere economico-militar¹³. Prin urmare, o analiză a evoluției teritoriului din perspectiva toponimelor păstrate în hărțile cadastrale mai vechi și mai noi și în izvoarele documentare ne poate conduce la clarificarea nu numai a identificării în teren a unor curți nobiliare ci și a modalități de răspândire a acestora în spațiul transilvan.

Modelul francez de cercetare (fig.1) poate fi aplicat în anumite limite și spațiului transilvan pentru care avem surse documentare păstrate și publicate în ceea ce privește secolul al XIII-lea, dar avem și planuri cadastrale mai vechi realizate la o scară ce permite identificarea în cadrul lor a unor toponime¹⁴. O altă caracteristică ce se constituie în factor comun este dată de aspectul geografic relativ asemănător al regiunii sud-estice a Franței foarte asemănătoare celei transilvane prin natura submontană și montană, dar și printr-o oarecare asemănare a fragmentării și dinamicii proprietăților funciare, chiar dacă aceasta nu este sincronă din punct de vedere cronologic în cele două regiuni.

În esență nu este altceva decât o adaptare a unor principii de *landscape archaeology* pentru o tematică anume¹⁵, model lansat în ultima treime a secolului al XX-lea de istoriografia anglo-saxonă¹⁶ și devenit între timp un model de cercetare avansată în arheologia europeană și aplicat în ultimii 20 de ani cu real succes pentru zona dalmată și panonică.¹⁷

¹¹ Nu dorim să realizăm o listă bibliografică exhaustivă cu privire la toate regiunile care au până în prezent rezultate ale cercetărilor publicate și facem trimitere doar la câteva astfel de publicații: Hamroun-Candelier, Declercq, Louis, Perreau, 1991; Mesqui 1991-1993; Michel Bur [1993]; Mouton 2008; Estienne 2008; Brand'Honneur f.a.

¹² *Inventaire général* ... 1981.

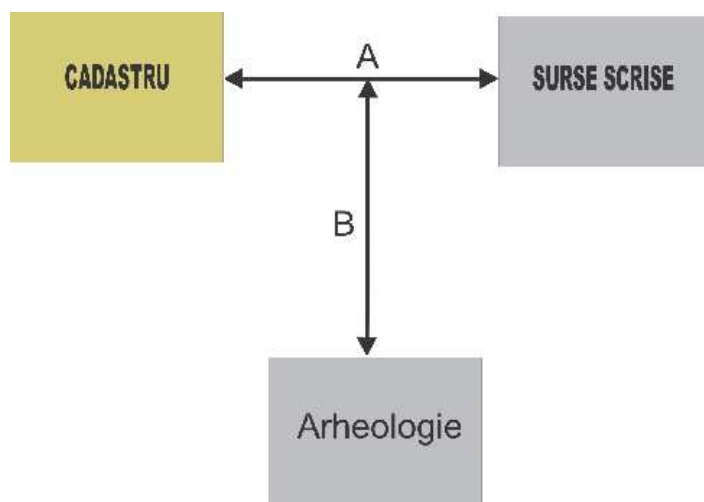
¹³ Mouton 2008, p. 17.

¹⁴ Izvorul cartografic cel mai important fiind *Josephinische Landesaufnahme*, secțiunea pentru Transilvania fiind realizată în anii 1769-1773 (Hillbrand 1975, Seiten 183-196).

¹⁵ Colardelle 1993; Colardelle 1996.

¹⁶ Aston 2010.

¹⁷ Pentru această problemă vezi Chapman, Shiel, Batović 1996; Gál 2005; Zatykó 2007; Chapman 2010; Chapman 2010a; Chapman 2010b.

Fig. 1. Metodologia de cercetare în cadrul *modelului francez*

J. Chapman, în introducere la volumul 2 din seria *The Upper Tisza Project*¹⁸, prezintă noua paradigmă ce stă la baza cercetării arheologice în general și care are aplicație perfectă pentru problematică elitelor medievale și construcțiilor lor. Conform acestora orice apropiere de subiect trebuie făcută din perspectiva relațiilor dintre **persoane și locuri, persoane și lucruri și locuri și lucruri**, aceste trei tipuri de relații compun ceea ce se poate numi **triunghiul identității** (fig. 2) și astfel obiectele și monumentele sunt puse în relații foarte strânse cu oamenii care le-au construit și folosit¹⁹.

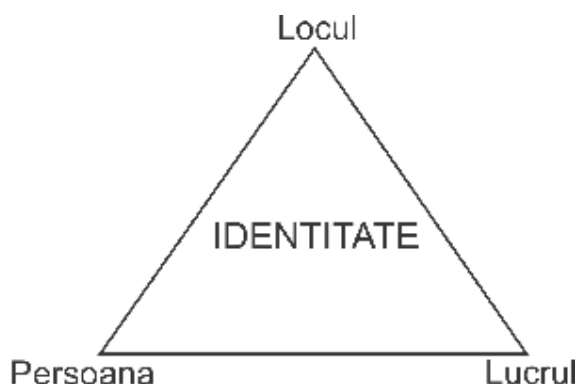

Fig. 2. Triunghiul identitar (prelucrare după J. Chapman 2010.2, p. 1)

a.2. Modelul german. Istoriografia germană a fost preocupată de foarte timpuriu de istoria fortificațiilor medievale²⁰, acest segment devenind unul dintre elementele în jurul căruia s-a

¹⁸ Chapman 2010a, p. 1.

¹⁹ Chapman 2010a, p. 1.

²⁰ Realizările istoriografice în acest domeniu sunt atât de numeroase și de variate încât ne limităm să facem trimitere la câteva lucrări de dată mai recentă ce valorizează și contribuțiile antecesoare: Spazier 1999; Krahe 2002; Zettler 2003; Zettler 2006; Zettler 2009; Frankewitz 2007;

definit rolul arheologiei medievale. Problemele de definire a domeniului încă sunt obiect de dispută între arheologi și în contextul rapidelor transformări de natură teoretică pe care le comportă arheologia, în general, cea medievală trece printr-o perioadă de reaşezare, așa cum rezultă și din lucrările lui Günter P. Fehring²¹ sau Barbara Scholkmann²². Cercetarea reședințelor nobiliare din spațiul german a evoluat în mare parte în paralel cu eforturile similare din spațiul francez, dezvoltând o terminologie și metodologie de cercetare în parte diferită. Spațiul german a fost în mai mare măsură influențat de lumea bizantină și cea slavă, datorită granițelor sale comune cu aceste două arii culturale, spre deosebire de spațiul franco-normand care nu cunoscute influența slavă și doar în perioada carolingiană a venit în contact prin intermediul posesiunilor dunărene și nord-italice cu mediul bizantin.

O altă deosebire derivă din diferențele existente în cadrul fortificațiilor de pe teritoriul german, diferențe rezultate din evoluții istorice diferite: partea vestică legată mai degrabă de spațiul economic franco-normand și cea estică de spațiul slavo-bizantin. Dacă cursul secolelor IX-X în regatul francez asistăm la apariția unor fortificații de mici dimensiuni dezvoltate ca elemente de implantare în teritoriu a proprietăților feudale, în spațiul german acest fenomen este de dată mai târzie, datorită faptului că în teritoriile estice ale regatului încă avem o prezență masivă a slavilor ce nu cunosc relațiile de tip feudal și ca atare fortificațiile lor sunt reflecția relațiilor sociale ce guvernau comunitățile. Aceste așezări fortificate din spațiul lausacian (Lausitz), pomeran sau silezian, specifice lumii slave începând cu secolele VII-VIII, sunt abandonate abia după a doua jumătate a secolului al X-lea, când teritoriile au fost integrate administrativ mărții Ostmark, iar activitatea de construire de fortificații asemănătoare celor din regatul francez începe abia din secolul al XII-lea²³. Cauzele care le-au generat sunt însă aceleași, chiar dacă în cazul german colonizarea a fost un proces mult mai elaborat și care a vizat teritorii mult mai întinse.

Un alt aspect ce a generat o orientare metodologică este dat de fortificațiile de pământ și lemn din mediu slav, care au necesitat modalități interdisciplinare de abordare, acestea impunând mai ales utilizarea dendrocronologiei²⁴ pentru a furniza date de cronologie absolută. Interdisciplinaritatea cercetării germane în domeniul fortificațiilor este unul dintre elementele ce fac deosebirea față de istoriografia franceză²⁵ și a permis introducerea unor discipline dinspre spectrul științelor exacte, precum chimia, fizica, în cercetarea siturilor și artefactelor arheologice. Toate acestea au dus la desprinderea din câmpul larg al arheologiei medievale a unui segment extrem de vizibil prin producția științifică și anume arheologia și istoria reședințelor nobiliare și imperiale din spațiul german²⁶.

Istoriografia germană, mai puțin aplecată spre teoretizare, a parcurs un drum care a dus-o către o tehnicizare a metodelor de cercetare și a creat o adevărată ruptură între istorie și arheologie, lucru vizibil în cadrul programelor universitare care sunt clar separate în *Archaeologisches Seminar* și *Historisches Seminar*. Cercetarea așezărilor fortificate, a reședințelor nobiliare și imperiale, nu a făcut notă discordantă din acest punct de vedere, iar schema metodologică prezentată în fig. 7 nu este una pe care să o regăsim aplicată în aceeași

²¹ Fehring, Scholkmann 1995; Fehring 2000;

²² Scholkmann 2009.

²³ Spazier 1999, p. 11.

²⁴ Agthe, Wetzel 1990, p. 261-273; Henning 1992, p. 314-324.

²⁵ Henning 1998, p. 441-447.

²⁶ Binding 1972, p. 23-36; Biller 1993; Albrecht 1995.

parametrii de către arheologii sau istoricii germani (fig.4). Paradigma *triunghiului identitar* este aplicată în cercetarea fortificațiilor din spațiul german pe segmente (fig. 3):

- în cazul fortificațiilor slave avem de a face doar cu relaționările **loc-lucru** și **loc-persoană** în unele cazuri; aplicarea cercetării se face asupra fortificației în sine și relaționării ei cu comunitate etnică, respectiv cu artefactele arheologice descoperite prin săpătură arheologică;
- în cazul fortificațiilor de după secolul al XII-lea, în schimb, vorbim doar de relaționarea **loc-persoană**; importantă este legarea istoriei unei persoane / familiei de istoria unui loc/fortificații.

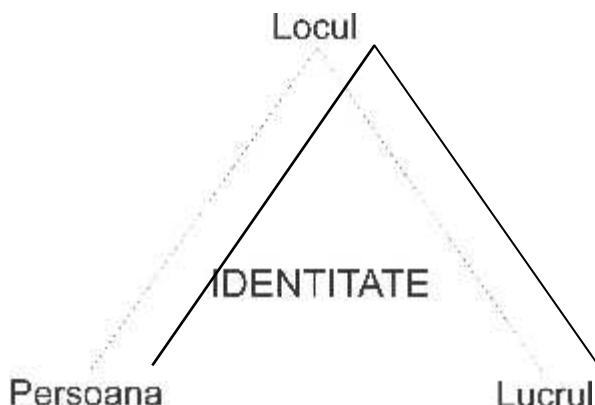

Fig. 3. Aplicarea *Triunghiului identitar* în cazul cercetărilor germane

Modelul german de cercetare este mai dificil de aplicat asupra siturilor din Transilvania, în condițiile în care costurile acestei variante de cercetare sunt relativ ridicate, din cauza interdisciplinarității pe care o implică, dar oferă o mult mai mare varietate de date decât metodologia de cercetare franceză și este mult mai apropiat de traiectul pe care cercetările de până acum le-au avut în istoriografia românească, la fel de mult tributară unor tendințe și scopuri naționaliste. Un punct de intersecție între cele două istoriografii este dat de preocupările elitei intelectuale a sașilor transilvăneni pentru definirea și devenirea istorică a propriei etnii. În cadrul acestor preocupări un rol important l-a avut cercetarea istoriei monumentelor ecleziastice (fortificate sau nu)²⁷, ce a produs o bogată literatură începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, literatură datorată atât istoricilor sași cât și celor germani, care a generat apariția unor direcții de cercetare în cadrul institutelor dedicate istoriei germanilor din afara Germaniei, precum cel de la München sau Oldenburg.

Thomas Biller, analizând situația cercetării reședințelor nobiliare în Germania, spune că, din cauza unui accent foarte puternic pus pe arhitectura ecleziastică și pe ceea ce numim construcții laice din perioada renescentistă, s-a ajuns la o izolare a ceea ce în limba germană se numește *Burgenforschung*²⁸ (cercetarea fortificațiilor) și la discutarea în ce măsură acestea

²⁷ Pentru o imagine asupra problematicei vezi Schulz 2007; Niedermaier 1997, p. 189-203; Fabini 1998; Țiplic 2006; Țiplic 2007.

²⁸ Biller 1993, p. 11.

pot fi încadrate în domeniul realizărilor de artă arhitecturală sau au avut și au relevanță doar sub aspectul funcționalității²⁹.

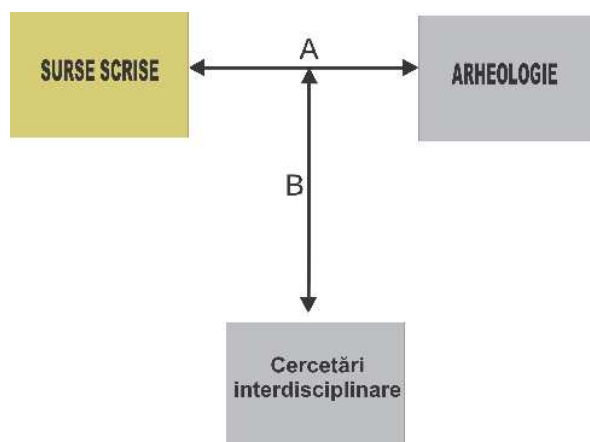

Fig. 4. Metodologia de cercetare în cadrul *modelului german*

d.1. Modelul moravo-ungar. Istoriografia maghiară, față de rezultatele căreia s-a raportat mereu istoriografia transilvăneană de limbă maghiară și într-o oarecare măsură și cea de limbă română, s-a concentrat până nu de mult pe aspectele legislative ale problemei³⁰, analizând semnificațiile posibile ale termenilor menționați în documente, precum și pe analizele arhitecturale³¹. Un neajuns de natură metodologică preluat dinspre această istoriografie a fost raportarea cvasi-unanimă la „modelul german” atât din perspectivă a importului de modele de analiză, cât și a căutării unor analogii. Într-o lucrare de dată recentă, Gábor Virágos subliniază lipsa cunoașterii, în ceea ce privește domeniul fortificațiilor medievale, a literaturii științifice din afara spațiului german și consideră că problema reședințelor nobiliare nu poate fi înțeleasă în complexitatea ei fără a fi analizată în context european mai larg³².

Această manieră unidirecțională de raportare a generat o căutare permanentă a integrării „produselor” elitei și comunităților, în general, din mediul ungaro-transilvan în spațiul de cultură german. Legăturile nu pot fi negate și ele au rădăcini istorice puternice – de la legăturile matrimoniale ale casei Arpadiene, până la colonizarea unor comunități largi de populație germană și saxonă (*theutonici et saxones*) –, dar tocmai pentru că vorbim de legături încă de la începuturile statului medieval ungar, ar trebui să luăm în considerare apariția și altor influențe mijlocite chiar de „elitele” militare germane sau chiar în mod direct prin intermediul unor „elite” militare din regiunile Flandrei și Rinului francon³³. Tocmai în

²⁹ Biller 1993, p. 12-18.

³⁰ Bak, Bónis, Sweeney 1989.

³¹ Vezi Virágos 2006, p. 15, 16 și n. 3-5.

³² Virágos 2006 p. 15, n. 2.

³³ Ne gândim în acest context la cruciade și dinamismul comunicării realizat de relativ desele mișcări de trupe militare între sfârșitul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea, care au pus în contact populații și prin ele elemente culturale diverse.

aceste legături rezidă și motorul care a permis ca o „societatea feudală” apuseană să exporte unele influențe pe care le putem depista cel mai ușor la nivelul elitelor.

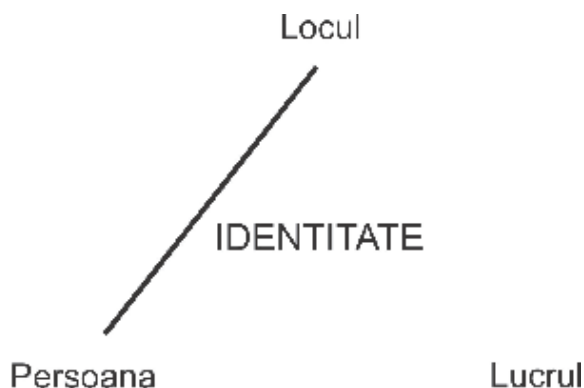

Fig. 5. Aplicarea *Triunghiului identitar* în cazul cercetărilor transilvane

Dincolo de aceste aspecte trebuie avută în vedere și evoluția diferită a regiunii bazinului carpatic până în secolul al XI-lea, când, din punct de vedere cultural, direcția era către Imperiul bizantin și, evident, începând cu secolul al XI-lea, de când Imperiul german a preluat rolul de model cultural-politic. Apariția reședințelor nobiliare nu poate fi un proces disociat de implantarea autorității regale în teritoriile nou cucerite și apoi de disoluția acestora ca urmare a creșterii puterii economice și militare a vasalilor, ambele fenomene petrecându-se între începutul secolului al XI-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Acestui interval cronologic corespunzându-i și fenomenul de încastelare a spațiului carpatic.

Întrebarea de la care trebuie să pornească orice cercetare a *reședințelor* nobiliare este **cum trăiau/locuiau nobilii în Europa?** Dacă pentru teritoriul Ungariei de astăzi interesul pentru a răspunde acestei întrebări există încă din anii ‘70 ai secolului al XX-lea, când au apărut o serie de studii dedicate și altor forme de *reședință* decât castelele³⁴, în Transilvania situația este departe de a fi asemănătoare. Preocupările pentru cetăți, castele, reședințe urbane au fost și ele demarate tot în anii ‘70 ai secolului trecut, dar au rămas până în prezent la stadiul descriptiv, ilustrând doar axa **loc-persoană** din cadrul *triunghiului identitar* (fig.5). Această lipsă de dezbateri a generat în istoriografia de limbă română un adevărat vacuum de terminologie, aproape fiecare autor utilizând termeni proveniți din alte istoriografii, dar fiecare preluându-i fără o analiză critică. Poate acest fapt l-a determinat pe A.A. Rusu să „naturalizeze” în limbajul de specialitate termenul de **încastelare**³⁵ – provenit din limba italiană *incastelamento*³⁶ – sau să creeze un termen nou cu familia de cuvinte aferente în vocabularul limbii române **castelarea – a castela**³⁷. Tot lui i se datorează și demararea unui proces de inventariere a fortificațiilor din Transilvania prin și crearea unei baze de date cu acces online³⁸, întreprindere ce vizează doar Transilvania și care este completată pentru

³⁴ Koppány 1999; Vándor 1990, p. 203-216.

³⁵ Rusu 1979, p. 155-163; Rusu 2005; Țiplic 2007, p. 16, n.4.

³⁶ O analiză a fenomenului la Toubert 1973; Barceló, Toubert 1998.

³⁷ Rusu 2005.

³⁸ <http://www.cetati.medievistica.ro/>, 12 aprilie 2011.

teritoriile moldovean și munteano-oltean de site-ul *Grupului român pentru o istorie alternativă*.³⁹

Pentru teritoriul Ungariei de astăzi asemenea întreprindere a demarat încă din ultimii ani ai secolului trecut și la ora actuală baza de date⁴⁰ strânsă este cea mai completă pe care o are la dispoziție oricine este interesat de cercetarea fortificațiilor medievale și moderne din fostul regat ungar.

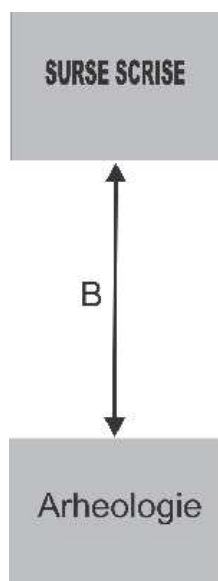

Fig. 6. Metodologia de cercetare în cadrul *modelului ungar*

Preocupările actuale în acest domeniu vizează relaționarea **loc-persoană-lucru** și mai ales încercarea de a reconstitui mediul în care cele trei dimensiuni au evoluat și asupra căruia și-au manifestat influența. În cercetarea unor fortificații, dar nu numai, trebui să pornim de la ideea că mult înaintea fortificației a existat **locul / amplasamentul**, care s-a personalizat prin înstăpânirea lui de către **persoană / proprietar** și s-a transformat prin intermediul **lucrului / cetate-castel** și avem obligația de a reconstitui **identitatea** lui înainte de apariția proprietarului și de existența cetății, dar și din perioada de suprapunere temporală a tuturor trei și de ce nu după distrugerea completă sau parțială a triumphiului identitar.

2. Terminologia

Problema terminologiei referitoare la fortificații a făcut obiectul a numeroase lucrări și este încă o temă disputată în rândul lumii științifice, datorită inconsecvenței pe care o au documentele medievale când se referă la construcții cu caracter defensiv⁴¹. *Aula, burgus, castellum, castrum, domus, fortaliciu, motta, motte, palatium, villa, urbs*⁴² sunt câțiva

³⁹ <http://www.patzinakia.com/index2.html>, 12 aprilie 2011.

⁴⁰ <http://www.varak.hu/>, 12 aprilie 2011.

⁴¹ Bur 1986; Rusu 2004, p. 119-132, reluat cu mici modificări în Rusu 2005, p. 54-68.

⁴² Asupra formelor și frecvenței de utilizare în documentele medievale referitoare la Transilvania vom reveni în cadrul unui studiu separat.

dintre acești termeni și inconsecvența utilizării lor de către emitenții documentelor medievale este o constantă pentru toată Europa⁴³. O manieră de a ordona acești termeni în funcție de realitatea istorică pe care au reflectat-o la momentul redactării documentelor este aceea de ai urmări în raport cu apariția și dezvoltarea sistemelor de apărare a granițelor și a parohiilor și proprietăților mănăstirești care au servit ca puncte de fixare a populației într-un teritoriu. Acest model este aplicat cu oarecare succes pentru spațiul francez susținut fiind și de numărul mare de documente păstrate și datând din perioada secolelor VIII-XI⁴⁴. În lucrarea dedicată fortificațiilor de tip *motte* și a reședințelor fortificate din regiunea Ostrevent/Franța sunt inventariate pentru intervalul cronologic dintre secolele XI-XIV toate documentele care se referă la fortificații⁴⁵, fiind vorba despre 31 de locații din regiunea menționată (Tab. 1). În tabelul de mai jos sunt prezentate rezultatele acestei analize, din care rezultă că cel mai întâlnit termen referitor explicit la fortificații este cel de *castel* / *château*: un număr de 70 de menționări dintr-un total de 362. Dacă facem o comparație constatăm că cei mai utilizați termeni sunt cei de *château* / *castel* și *motte*, ce împreună reprezintă 36% din totalul termenilor recenzați și 61% din totalul termenilor referitori strict la fortificații (Grafic1, 2).

Interesant este faptul că avem o frecvență utilizare a termenului de *domus* (27% - Grafic 1), ce indică existența unor construcții cu funcție domestică în principal, dar care pot fi folosite și ca locuri de refugiu, fiind uneori fortificate, după cum rezultă din utilizarea unor adjective cu sensul de întărită/fortificată/apărată. Dar ceea ce rezultă din această analiză este că termenii de *castrum*, *château* și *motte* au o ambivalență a înțelesului lor atât ca și construcție cu valențe defensive dar și ca teritoriu administrativ. M.P. Estienne consideră că această ambivalență devine o caracteristică pentru secolele XII-XIII, fapt ilustrat foarte bine de o mențiune documentară dintr-un act de donație datând din anul 1293: *...castra et feuda consistant in castris, castellis, fortaliciis, dominibus, burgs, villis, vicis, oppidis, suburbi...*⁴⁶. Deci utilizarea lor are în vedere atât fortificația propriu-zisă, cât și teritoriul aparținător acestei, fapt ilustrat și pentru alte regiuni ale Franței și nu facem trimitere aici decât la Haute-Saône, pentru care E. Affolter, A. Bouvard și J.-Cl. Voisin au constatat că termenul de *castrum*, precum și cel de *castellum*, sunt preponderenți în documentele emise între 1000 și 1250 și desemnează atât castelul propriu-zis, cât și așezarea dezvoltată în imediata apropiere⁴⁷.

agger	1
castellum	8
castrum	8
castel	70
castelet	2
cense	27
donjon	9
forteress	13
hostel	6
maison-domus	89
motte	48

⁴³ O analiză a acestora la Virágos 2006, p. 9-24.

⁴⁴ Bur 1986, p. 6.

⁴⁵ Demolon, Louis, Ropital [f.a.], p. 19-20.

⁴⁶ Estienne 2008, p. 65.

⁴⁷ Affolter, Bouvard, Voisin 1986, p. 16-17.

mottelette	3
lieu seigneurial	5
turris	31
curtis	6
	326 (192)

Tab 1. Termenii și frecvența utilizării lor în documentele referitoare la regiunea Ostrevent/Franța

Utilizarea lor ambivalentă face dificilă misiunea identificării sensului în care este utilizat atunci când nu avem trimiteri explicite precum în documentul citat anterior.

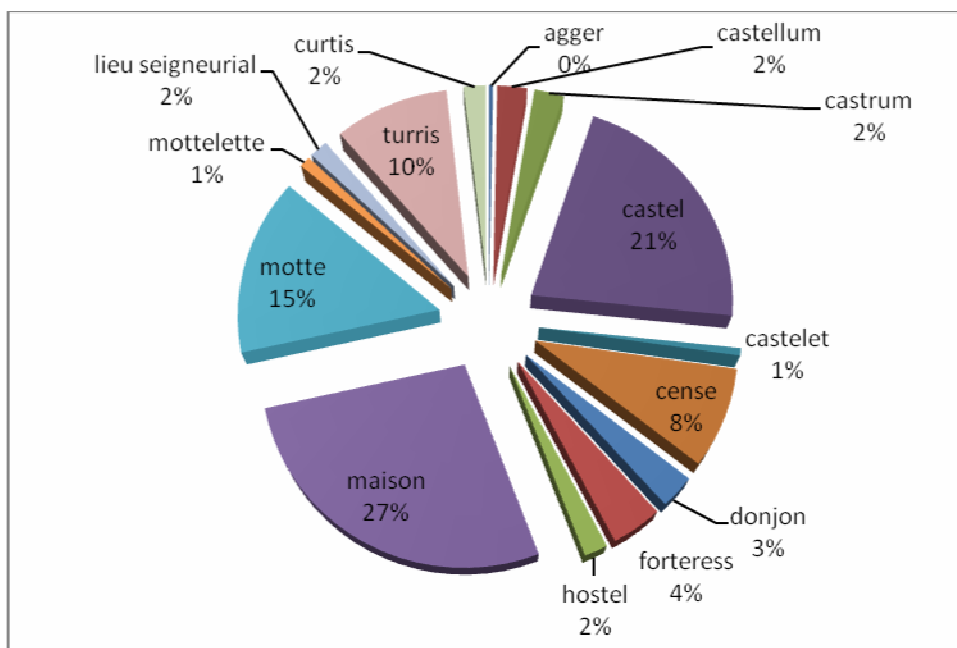
Aceeași dificultate o întâlnim în cazul cercetărilor referitoare la spațiul Ungariei medievale, ea generând numeroase luări de poziție transpuse în studii dedicate identificării înțelesului utilizării mai ales a termenilor *castrum* și *castellum*. Diferențele tipologice dintre cele două nu sunt definite clar și departajarea lor pe principiul *castrum*=castel (în sensul unui complex de construcții protejate prin fortificații) și *castellum*=castel de mai mici dimensiuni⁴⁸ nu este deloc satisfăcătoare, dacă e să ne punem doar întrebarea: *oare ele nu se referă și la teritoriu?* și dacă răspunsul este afirmativ, trebuie să analizăm și relația acestor termeni cu cei de *comitatus*, *confinium* sau *indagines*. Mai ales ultimele două au nevoie neapărată de clarificări în ceea ce privește relația lor cu termenul *castrum*, în contextul în care documentul de dănie a Țării Bârsei către ordinul teuton vorbește de: ...*Prima vero meta huius terrae incipit de indagibus castri Almage et procedit usque ad indagines castri Noilgiant, et inde progreditur usque ad indagines Nicolai...*⁴⁹. Traducerea expresiei *indagibus castri* cu prisăcile cetății este corectă, dar oare la ce se referă cu adevărat? Dacă analizăm propoziția vedem că ea începe cu *prima graniță adevărată a acelei(ui) „țări”/proprietate/pământ începe de la întăriturile cetății...* Ne punem întrebarea dacă nu cumva această expresie se referă la mai mult decât niște elemente ce compun sistemul defensiv al unei cetăți, și anume la teritoriul administrativ și deci am avea aici utilizarea acestui *castri* cu sensul de domeniu. Un argument în acest sens îl constituie traducerea termenului *indago* -inis cu întăritura-ile / prisăcile pădurii⁵⁰ sau mențiunea dintr-un document datat 1126 din Anuarul din Hildesheim în care se spune ..*ad precipiendas indagines silvae, que Boemiam a Saxoni disterminant*⁵¹. Cu acest înțeles, de prisăcile/întăriturile pădurii, apare în foarte multe alte documente din secolul XII, ceea ce ne determină să considerăm că în textul din 1211 sensul utilizării cuvântului *castrum* este acela de *teritoriu* – deci prisăcile teritoriului – și nu de cetatea de la Ungra, unde cercetările arheologice nu au pus în evidență decât o fortificație simplă ce nu justifică un sistem avansat de apărare așa cum ar rezulta din traducerea documentului din 1211 referitor la cavalerii teutoni. Totodată trebuie avută în vedere și semnificația de elemente de hotar, de marcă a proprietății și atunci trebuie să regândim modul în care înțelegem apariția și dezvoltarea relațiilor dintre posesiunile regale, nobiliare și privilegiale.

⁴⁸ Virágos 2006, p. 21.

⁴⁹ Ukb., I, p. 12, doc.19.

⁵⁰ *Mittelateinisches Glossar* 1931, p. 191.

⁵¹ Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, vol. I A-L, ed. J.W.J. Burgers, p. 687; Textul complet: *Ducenti vero expeditores Regem praecedebant ad precipiendas indagines silvae, que Boemiam a Saxonia disterminant, dispositi* în: Du Cange 1954, p. 337. Anuarul din Hildesheim este publicat în G. Waitz, *Urkunden zur deutschen Verfassungsgeschichte im 11. und 12. Jahrhundert*, Kiel, 1871.

Grafic 1. Procentajul menționării termenilor în documente referitoare la Ostrevent/Franța

A.A. Rusu a realizat o trecere în revistă a modului cum termenii din documente sau neologismele au încercat a fi explicate sau „naturalizate” în istoriografia românească, dar fără o încercare de clarificare a problemei, considerată a fi prea complexă și lipsită de suport documentar și arheologic⁵². Analiza sa este utilă doar în ceea ce privește nuanțarea semnificațiilor termenilor din documente – ilustrând posibilele multiple sensuri ale termenilor –, dar este subminată de două erori metodologice:

- prima și cea mai importantă este legată de necompartimentarea cronologică a perioadei, operându-se cu trimiteri la documente pe o perioadă cuprinsă între secolul al XI-lea și al XIV-lea, știut fiind faptul că realitățile perioadei cuprinsă între 1000 și 1250 sunt diferite de cele intervenite după 1250;

- a doua este legată de o superficială extragere din documente a termenilor, fără o analiză detaliată a contextului menționării lor și mai ales fără o atentă relaționare cu documente similare din spațiul germano-ungaro-polonez.

Această relaționare este absolut necesară în condițiile în care mare parte din terminologia de cancelarie este similară datorită existenței unei recrutări a secretarilor / notarilor regali în cursul secolelor XI-XIII aproape exclusiv din mediul monahal nord-italic, german sau francez.

Slaba diversificare a terminologiei din documentele cu referire la spațiul regatului arpadian nu înseamnă neapărat și o simplitate a relațiilor de tip feudal. În acest context poate ar trebui să analizăm comparativ tipurile de fortificații din secolele XI-XIII pentru spațiul ungaro-transilvan și germano-francez pentru a vedea dacă nu cumva acele *motte* sau *Adelsburg* nu sunt prezente. Încercări timide au avut loc, A.A. Rusu le menționează⁵³ și

⁵² Rusu 2005, p. 57 sqq.

⁵³ Rusu 2005, p. 59, n. 6.

consideră că ele ar fi trebuit mai bine explicate, dar nici el nu face acest lucru, mulțumindu-se doar să semnaleze ignorarea lor și posibilele câștiguri ale identificării lor și „standardizării” în cadrul unei terminologii românești. Considerăm că nu este neapărat necesar să avem un corespondent românesc, în condițiile în care limba română se dovedește a fi săracă în termeni actuali capabili a fi aplicați pentru anumite realități medievale timpurii, ci ar fi mai constructiv să „naturalizăm” termeni care își găsesc temei juridico-administrativ în spațiul transilvan al secolelor XI-XIII.

Să ne oprim asupra fortificației de tip *motte* și să vedem în ce măsură definiția acesteia se poate aplica vreunei construcții din secolul al XIII-lea din Transilvania. Rocolle defineștem *motte*-ul ca fiind o fortificația compusă din două părți⁵⁴:

a. Reședința seniorială propriu-zisă – turnul locuință, construită pe o colină artificială sau naturală, înconjurată de un șanț;

b. Curtea de jos (*baille*) destinată acelor *familiares/servientes* și adăpostirii animalelor și construcțiilor cu rol economic, protejată la rândul ei de un șanț cu palisadă.

Pornind de la această definiție putem identifica fortificații transilvane care să se încadreze în acest tip, generate de aceleași cauze sociale și militare. Poate cel mai evident exemplu este cel al fortificației de la Dăbâca, care cu cele trei incinte ale sale se apropie cel mai mult de modelul francez. Chiar și termenii sub care apare menționată Dăbâca în documente ilustrează aceeași evoluție din perspectivă juridică de la *castrum* la *urbs*; asta neînsemnând altceva decât creșterea rolului acestei fortificații și acordarea unor privilegii ilustrate prin creșterea rangului administrativ. Un exemplu contemporan ar fi ridicarea la rang de municipiu a unui oraș, fapt ce nu aduce schimbări majore ale infrastructurii localității, ci doar niște privilegii și obligații suplimentare.

Suntem de părere că modelele franco-german pot fi extrem de utile în înțelegerea terminologiei de cancelarie cu referire la fortificații, ce are importanță din perspectivă juridică, utilizată în definirea unor structuri (**loc**) și construcții (**lucru**) relaționate cu constructorii-proprietarii (**persoana**). Acceptarea unora dintre câștigurile istoriografice franco-germane este ilustrată de acceptarea tot mai mult a existenței în arealul regatului arpadian a unor fortificații de tip *motte*, din păcate acestea nu au răzbătut și în istoriografia românească, deși încercări timide de a analiza fenomenul au existat încă din anii '80 ai secolului trecut, dar într-o manieră ce încerca să importe rezultatele istoriografiei franceze și nu metodologia de lucru, ajungându-se la ceea ce Titu Maiorescu numea pentru literatură teoria formelor fără fond. A.A. Rusu, prin studiul dedicat terminologiei, realizează un barometru al preocupărilor și modului în care sunt înțelese unele aspecte ale istoriei fortificațiilor medievale timpurii din spațiul transilvan, insistând asupra modului cum adaptarea unor forme alogene fără a avea un fundament local a făcut ca la nivel terminologic să se utilizeze mai multe forme pentru a se nominaliza cetatea, fără ca acest concept să fie definit foarte clar. O posibilă rezolvare, spunem noi, ar fi acceptarea dualității termenului *castrum* ce se referă atât la construcția în sine și pe care am putea-o defini în limba română chiar cu **castel** (așa cum este definit în franceză și mai nou și în limba maghiară⁵⁵), dar și la teritoriul administrativ subordonat unui *castelanus*, cel care rezida într-un *castrum* și avea dublă funcție: militară și administrativă⁵⁶. Evident pentru a evita confuzia trebuie specificat

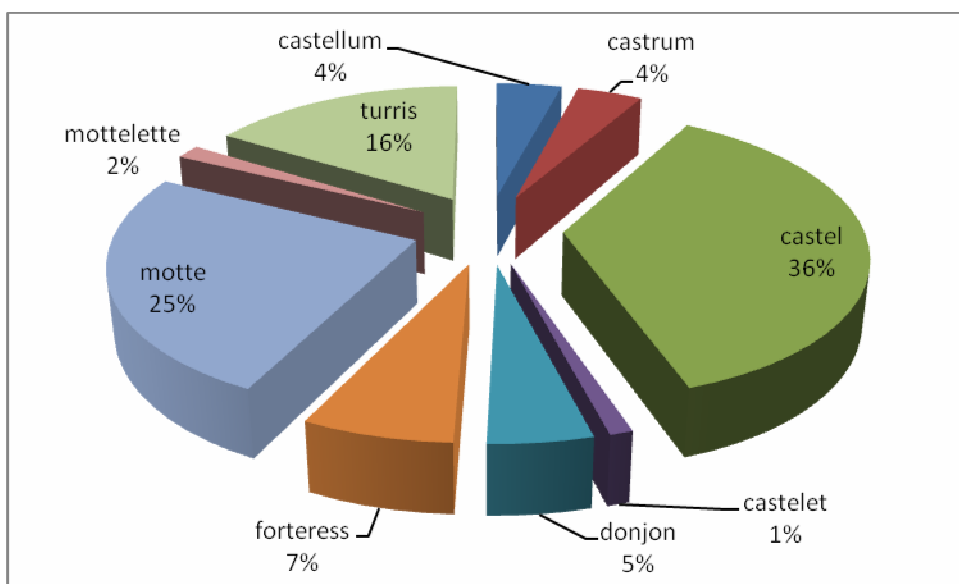
⁵⁴ Rocolle 1989, p. 98.

⁵⁵ Virágos 2006, p. 21.

⁵⁶ Vezi și la Rusu 2005, p. 60.

că nu ne gândim la existența unor construcții precum cele renașcentiste, care au devenit emblematice pentru noțiunea de castel. Oricum, chiar folosirea pentru aceste construcții denumirea de castel ne poate indica faptul că ele aveau aceeași funcție rezidențială și militară din perioada anterioară secolului al XV-lea.

Distincția între *castrum* și *castellum* este una de natură socială și în esență juridică și mai puțin una arhitecturală, așa cum rezultă și din lucrările lui Engel Pal și Tibor Koppány. Engel Pal a sugerat încă din 1977 că avem de-a face cu o diferențiere socială explicată prin semnificația politică și militară a locației. Conform lui, în perioada domniei lui Sigismund de Luxemburg, un castel (*castrum*) a aparținut în principal autorității regale și ecleziastice, în timp ce *castellum* a aparținut stării nobilimii mari și mijlocii⁵⁷. Koppány Tibor, analizând situația acestor denumiri în documentele din secolul al XV-lea, a descoperit că dreptul de a-și fortifica reședințele – curia – și de a le transforma în *castellum* a fost acordat în principal categoriei nobililor aparținând rangurilor de sub cel de baron⁵⁸.

Grafic 2. Termenii referitori explicit la fortificații în documente referitoare la Ostrevent/Franța

Din această perspectivă opinia lui Gábor Virágos că termenii din documente referitori la construcțiile aparținând elitei sociale, militare și religioase din regatul ungar nu trebui înțeleși ca având atribuibil un anume tip de construcție, ci doar că acele construcții aveau un statut juridic diferit în funcție de termenul legal pe care îl primeau: *castru*=castel, *castellum* sau curia.

O analiză serioasă trebuie făcută și asupra termenilor de *curia* și *domus*, doi termeni prezenți în documentele de cancelarie, dar încă nu foarte clar definiți în înțelesul lor aplicabil secolelor XI-XIII. Nu credem că au fost o formulă elegantă de cancelarie prin care se încerca

⁵⁷ Engel 1977, p. 89 sqq.

⁵⁸ Koppány 1999, p. 41-42.

evitarea unor probleme de legislație din cadrul regatului, așa cum sugerează A.A. Rusu că ar fi posibil⁵⁹. Analiza lui asupra acestor termeni aduce în discuție o problemă care ar trebui tratată în contextul mai larg al definirii noțiunii de *reședință*, noțiune neluată în calcul de autorul menționat mai sus. O tratare pe larg a acestui subiect o realizează Gábor Virágos într-un volum dedicat în mod special definirii și analizării reședințelor nobiliare din regatul arpadian, insistând pe trei studii de caz⁶⁰. Propunerea lui de definire a reședinței⁶¹ este destul de bine argumentată și ar comporta doar o completare cu luarea în calcul și a caracterului defensiv pe care l-au avut reședințele, alături de caracteristicile socio-economice, așa cum unele documente medievale o sugerează⁶². Deținerea unei reședințe fortificate (*castrum* sau *castellum*) reprezenta un simbol al statutului social și era apanajul unei elite aflată în strânsă legătură cu actul de guvernare al regatului. Această elită își marca statutul prin construirea unui *castrum/castellum* pe care dorea să fie recunoscut *de iure* și de către autoritatea regală, prin aceasta o situație de fapt era legiferată și poziția proprietarului în lanțul social din regat era confirmată. În acest context ar trebui să înțelegem și interdicția dată de Andrei III în anul 1291 în privința construirii de noi fortificații sau de dărâmare a celor construite fără recunoașterea statutului lor de către cancelaria regală. În felul acesta, nu tipul de construcție era important, ci calitatea juridică a acesteia.

Această nouă manieră de interpretare deschide noi posibilități de a înțelege conexiunile existente la nivelul elitei politice, ecleziastice și militare din cadrul regatului arpadian și ar fi consonantă cu cercetările din spațiul francez, unde menționările documentare ale termenilor *castrum* și *castel* sunt cele mai numeroase dintre cele care fac referire la fortificații (Grafic 2), dar și acolo o delimitare de natură arhitecturală între cele două este imposibil de făcut, iar înțelegerea lor doar ca simboluri de departajare juridică se impune.

3. Propuneri metodologice.

Sursele scrise au fost îndelung și foarte atent studiat de generații de istorici, dar ele ne rezervă mereu surprize în ceea ce privește modul în care pot fi interpretate, istoria nefiind altceva decât o sumă de imagini formate pe baza surselor avute la dispoziție, imagini nu neapărat conforme cu realitatea istorică. Cu cât mai bine ajungem să înțelegem modul de utilizare a unor expresii de cancelarie cu atât suntem mai aproape de a înțelege modul cum funcționa societatea medievală. De aceea orice cercetare ce vizează evul mediu trebuie să pornească de la analiza surselor documentare existente și să completeze apoi informația prin cercetări independente de natură arheologică și multidisciplinară.

În acest sens propunem, pornind de la ceea ce J. Chapman numește *triumphiul identitar*, o metodologie de cercetare bazată pe două axe de dezvoltare interconectate între ele (fig.7):

- Axa A care urmărește strângerea și analizarea datelor provenite dinspre cercetarea arhivelor cartografice și documentare;
- Axa B ce urmărește strângerea și analizarea datelor provenite dinspre cercetările arheologice, completate de investigații multidisciplinare (fizico-chimice, dendrocronologice, georeferențiale).

⁵⁹ Rusu 2005, p. 59.

⁶⁰ Virágos 2006, p. 15, 16 și n. 3-5.

⁶¹ Virágos 2006, p. 20-21.

⁶² Ilustrativ este exemplul referitor la vânzarea unei proprietăți în Rodna în anul 1268: „...turris lapidea et domus lignea apud turrim...” (Ukb, I, p. 100, doc. nr. 118).

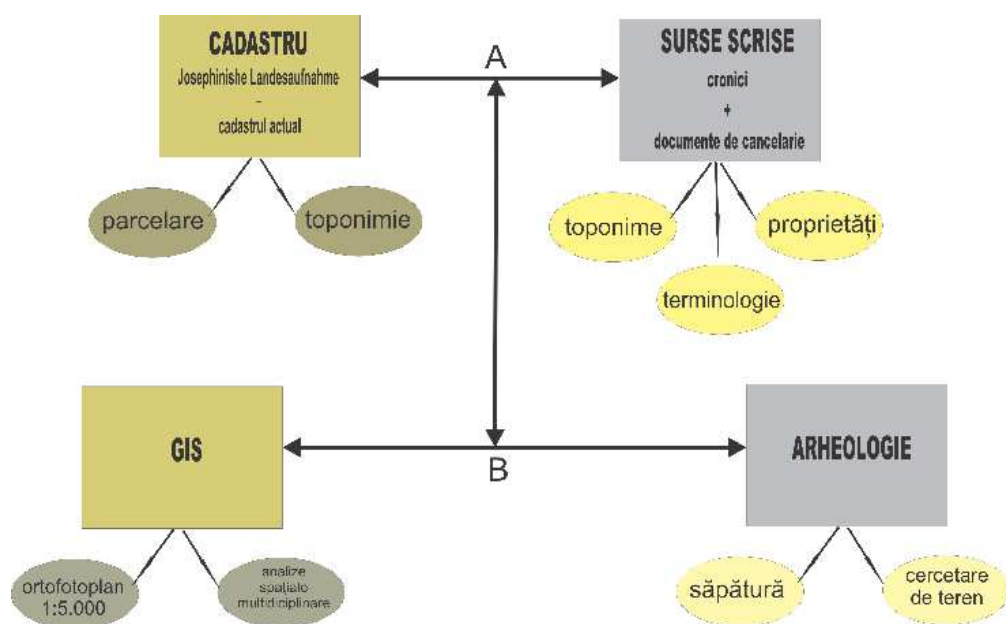

Fig. 7. Propunere de abordare a cercetării fortificațiilor, reședințelor nobiliare și domeniilor aparținând acestora

În felul acesta cele două axe aduc informații legate de **loc**, **lucru** și **persoană**, iar legătura între ele este dată de complementaritatea lor, rezultând în final un raport cu privire la modalitățile în care ele relaționează. Cercetările clasice de tip pozitivist aveau ca metodă de lucru doar una dintre cele două axe și aproape niciodată relaționarea lor, iar mai târziu procesualismul istoric a îndepărtat și mai mult arheologia de istorie, făcând aproape imposibilă interferența.

În prezent, pătrunderea tot mai rapidă și cerută a unor discipline precum informatica, astronomia, științele exacte, în câmpul de cercetare al arheologului și istoricului a creat, premisele apropierei și interconectării metodologice ale celor două componente: istoria și arheologia. Un exemplu foarte bun este dat de apariția mai multor centre de cercetare multidisciplinare, în cadrul cărora analizele de tip GIS reprezintă o manieră de abordare a cercetării extrem de comună. Georeferențierea hărților istorice existente, de exemplu, – în special a *Josephinische Landesaufnahme* – permite o analiză spațială multidisciplinară în cadrul GIS în combinație cu alte date de geo-referențiere sau descriptive⁶³, dar ea nu ar fi posibilă fără concursul istoricului care trebuie să analizeze calitatea izvorului cartografic.

Totodată milităm pentru importul de metodologii de cercetare din spațiul franco-german și chiar anglo-saxon, capabile să ofere noi repere în cercetare și să aducă un plus de informații privitoare la fortificațiile medievale timpurii. Revalorificările trecutului sunt posibile doar în contextul revalorizării background-ului teoretic ce stă la baza oricărei întreprinderi științifice.

⁶³ Pentru o cercetare de acest tip aplicată pe *Josephinische Landesaufnahme* vezi Podobnikar 2011.

Bibliografie

- Du Cange 1954 – Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, IV. Band, 1954.
Mittellateinisches Glossar, Paderborn, 1931.
- Niermeyer 1976 – Niermeyer, J. F., *Mediae latinitatis lexicon minus*, vol. I A-L, ed. J.W.J. Burgers.
- Inventaire général* 1981 – *Inventaire général des monumnets et des richesses artistiques de la France. Commision Régionale Provence-Alpes-Côtes-d'Azur*, Paris, 1981.
- Zimmermann, Müller 1892 – Zimmermann Fr., Müller G., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 1, Hermannstadt, 1892 p. 12, doc.19.
- Affolter, Bouvard, Voisin [1993] – Affolter, Eric, Bouvard, André, Voisin, Jean-Claude, „Aspects d'une recherche sur les bourgs castraux de la Haute-Saône: vocabulaire, topographie et urbanisme”, în: Michel Bur (coord.), *Aux origines du second réseau urbain. Les peuplements castraux dans les pays de l'Entre Deux: Alsace, Bourgogne, Champagne, Franche-Comté, Lorraine, Luxembourg, Rhénanie-Palatinat, Sarre, Actes du colloque de Nancy, 1-3 octobre 1992*, Presses Universitaires de Nancy [1993].
- Agthe, Wetzel 1990 – Agthe, Markus, Wetzel, Günter, „Zur Datierung der Ostsiedlung in der Niederlausitz - Quellen für dendrochronologische Untersuchungen aus Kirchen“, în: *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 35, 1990, p. 261-273.
- Albrecht 1995 – Albrecht, Uwe, *Das Adelssitz im Mittelalter*, Berlin, 1995.
- Aston 2008 – Aston, Michael, *Interpreting the landscape: landscape archaeology and local history*, Routledge, London, 2008.
- Bak, Bónis, Sweeney 1989 – Bak Janos M., Bónis, György, Sweeney, James Ross, *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. I.: 1000-1301*, Bakersfield, 1989.
- Barceló, Toubert 1998 – Barceló, Miquel, Toubert, Pierre (coord.), „*L'Incastellamento*”. *Actes des Rencontres de Gérone (26-27 Novembre 1992) et de Rome (5-6 Mai 1994)*, Roma, 1998.
- Biller 1993 – Biller, Thomas, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München, 1993;
- Binding 1972 – Binding, Günther, *Spätkarolingische-ottonische Pfalzen und Burgen am Niederrhein*, în: *Château Gaillard: études de castellologie médiévale. Actes du colloque international tenu a Hindsgravl (Danemark), 1 - 6 Septembre 1970*, Caen 1972, p. 23-36.
- Boüard 1967 – Boüard, Michel de, „Quelques donnée française et normandes concernant le problème de l'origine des mottes”, în: *Colloque Archéologique du Château Gaillard – Château Gaillard, études de castellologie médiévale*, II: colloque de Düsseldorf, 27-30 juil. 1964, Böhlau Verlag, Köln, 1967, p. 19-26.

- Brand`Honneur [f.a.] – Brand`Honneur, Michel, *Les mottes medievales en Ille-et-Vilaine*, Institut Culturel de Bretagne – Skol-Uhel ar Vro, Centre Regional d`Archéologie d`Alet, f.a.
- Bur 1986 – Bur, Michel (coord), *La maison forte au Moyen Âge. Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai - 3 juin, 1984*, Paris, 1986;
- Bur [1993] – Bur, Michel (ed.), *Aux origines du second réseau urbain. Les peuplements castraux dans les pays de l'Entre Deux: Alsace, Bourgogne, Champagne, Franche-Comté, Lorraine, Luxembourg, Rhénanie-Palatinat, Sarre, Actes du colloque de Nancy, 1-3 octobre 1992*, Presses Universitaires de Nancy [1993].
- Bur [1993a] – Bur, Michel, „Aux origines du second réseau urbain. L`impact du château sur le peuplement”, în: Michel Bur (coord.), *Aux origines du second réseau urbain. Les peuplements castraux...*
- Chapman 2010 – Chapman, John (coord.), *The Upper Tisza Project. Studies in Hungarian Landscape Archaeology. Book 2: Settlement Patterns in the Bodroghoz Block*, BAR International Series, 2087, Oxford, 2010;
- Chapman 2010a – Chapman, John (coord.), *The Upper Tisza Project. Studies in Hungarian Landscape Archaeology. Book 3: Settlement Patterns in the Zemplén Block*, BAR International Series, 2088, Oxford, 2010;
- Chapman 2010b – Chapman, John (coord.), *The Upper Tisza Project. Studies in Hungarian Landscape Archaeology. Book 5: Upland settlement in North East Hungary: Excavations at the Multi-Period Site of Regéc 95*, BAR International Series, 2090, Oxford, 2010.
- Chapman, Shiel, Batović 1996 – Chapman, John, Shiel, Robert and Batović, Sime, *The changing face of Dalmatia: archaeological and ecological studies in a Mediterranean landscape*, Leicester Univ. Press, London, 1996;
- Colardelle 1996 – Colardelle, Michel (ed.), *L'homme et la nature au Moyen Age : paléoenvironnement des sociétés occidentales ; actes du Ve Congrès International d'Archéologie Médiévale, tenu à Grenoble (France), 6 - 9 octobre 1993*, Société d'Archéologie Médiévale, Ed. Errance, Paris, 1996.
- Colardelle 1993 – Colardelle, Michel, *Les habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement : la formation d'un terroir au XIe siècle*, Ed. de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1993.
- Colardelle, Mazard 1983 – Colardelle, Michel, Mazard, Chantal, *Les mottes castrales et l'évolution des pouvoirs dans les Alpes du Nord. Aux origines de la seigneurie*, în: Colloque International du Château Gaillard – *Château Gaillard, études de castellologie médiévale*, XI: *actes du colloque tenu à Karrebaeksmind (Danemark), 30 août-4 sept. 1982*, Caen 1983, p. 69-89.
- Crîngaci-Țiplic, Pinter, White 2007 – Crîngaci-Țiplic, Maria-Emilia, Pinter, Zeno-Karl, White, Martin, *Virtual Reality Reconstruction and Interpretation of the Romanic Rotunda and Medieval Timber and Earthwork from Broos*, în: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 30, 2007.
- Crîngaci-Țiplic, White 2007 – Crîngaci-Țiplic, Maria-Emilia, WHITE, Martin, *A Virtual Reconstruction of the Two Romanic Churches from South of*

- Transylvania. Case studies at Cisnadioara and Sura Mica Churches*, în: *Acta Terrae Septemcastrensis*, 6, 2007, p. 153-171.
- Crîngaci-Țiplic 2005 – Crîngaci-Țiplic, Maria-Emilia, *Mijloace și procedee tehnice de construire a donjoanelor din Transilvania*, în: *Studia Universitatis Cibiniensis. Series historica*, II, 2005, p. 99-109.
- Debord 2000 – Debord, Antoine, *Aristocratie et pouvoir, le rôle du château dans la France médiévale*, Paris, 2000.
- Demolon [f.a.] – Demolon, Pierre, Louis, Etienne, Ropital, Jean François, *Mottes et maisons-fortes en Ostrevent médiéval*, [f.a.] (Archéologie Duacensis, no. 1).
- Estienne 2008 – Estienne, Marie-Pierre, *Châteaux Médiévaux dans les Barronies. X^e – XIVe siècle*, Association de liaison pour le patrimoine et l'archéologie en Rhône-Alpes et en Auvergne, Lyon, 2008 (Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes et en Auvergne, no. 31).
- Fabini 1998 – Fabini, Hermann, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*” Band 1, Monumenta Verlag Hermannstadt und AKSL Heidelberg 1998, Neuauflagen 1999 und 2003, Band 2, Monumenta Verlag Hermannstadt und AKSL Heidelberg 1999.
- Fehring 2000 – Fehring, Günter P., *Die Archäologie des Mittelalters. Eine Einführung*. 3. verbesserte und aktualisierte Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2000.
- Fehring, Scholkmann 1995 – Fehring, Günter P., Scholkmann, Barbara, *Die Stadtkirche St. Dionysius in Esslingen a.N. Archäologie und Baugeschichte*, Bd. I: *Die archäologischen Untersuchungen und ihre Ergebnisse*, Stuttgart, 1995.
- Frankewitz 2007 – Frankewitz, Stefan, *Landesburgen, Burgen, Schlösser und Feste Häuser bis 1500 im Spiegel der Schriftzeugnisse*, Bonn, 2007.
- Gál 2005 – Gál Erika (ed.), *Environmental archaeology in North-Eastern Hungary*, Budapest, 2005.
- Hamroun-Candelier, Declercq, Louis, Perreau 1991 – Hamroun-Candelier, Brigitte, Declercq, Bérangère, Louis, Etienne, Perreau, Francis, *Mottes et maisons-fortes en Artois médiéval*, Société Archéologiques de Douai, 1991 (Archeologia duacensis, no. 4, 1991).
- Henning, Heussner 1992 – Henning, Joachim, Heussner, K.-U., *Zur Burgengeschichte im 10. Jahrhundert. Neue archaologische und dendrochronologische Daten zu Anlagen vom Typ Tornow*, în: *Ausgrabungen und Funde. Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte*, 37, 1992, p. 314-324.
- Henning 1998 – Henning, Joachim, „Neue Ergebnisse - neue Fragen: Bemerkungen zu Stand und Perspektiven der Forschungen zum frühmittelalterlichen Burgenbau in Mittel- und Osteuropa”, în: Joachim Henning, Alexander Ruttkey (ed.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa: Tagung, Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996*, Bonn, 1998, p.441-447.
- Higham 1992 – Higham, Nicholas J. (ed.), *The landscape archaeology of Anglo-Saxon England*, Boydell, Woodbridge, 2010.
- Higham, Barker 1992 – Higham, R., Barker, P., *Timber Castles*, Londra, 1992.

- Hillbrand 1975 – Hillbrand, Ernst, „Die Kartensammlung des Kriegsarchivs Wien”, în *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 28/1975. Seiten 183-196.
- Koppány 1999 – Koppány Tibor, *A középkori Magyarország kastélyai*, Művészettörténeti Füzetek/Cahiers d'histoire de l'art, 26, Budapest, 1999.
- Krahe 2002 – Krahe, Friedrich-Wilhelm, *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters*, 1-2, Stuttgart, 2002.
- Les fortifications ...*1981– *Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècle: colloque de Caen, 2-5 octobre 1980*, în *Archéologie médiévale*, 11, 1981.
- Mesqui 1991-1993 – Mesqui, Jean, *Châteaux et enceintes de la France médiévale: de la défense à la résidence*, 2 vol., Paris, 1991-1993.
- Mouton 1994 – Mouton, Daniel, „L'édification des mottes castrales de provence, un phénomène durable: Xe-XIIIe siècle”, în: Colloque International du Château Gaillard – *Château Gaillard, études de castellologie médiévale*, XVI, actes du colloque de Luxembourg, 1992, Caen, 1994, p. 309-320.
- Mouton 2008 – Mouton, Daniel, *Mottes castrales en Provence. Les origines de la fortification privée au Moyen Âge*, Edition de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2008.
- Niedermaier 1997 – Niedermaier, Paul, *Siebenbürgische Kirchenburgen als Teil von Siedlungsstrukturen. Widerspiegelung der Bevölkerungsentwicklung in der Größe von Bauten*, în: Uwe John, Josef Matzerath, *Landesgeschichte als Herausforderung und Programm. Karlheinz Blaschke zum 70. Geburtstag*, Stuttgart, 1997, p. 189-203.
- Pal 1977 – Pal Engel, *Király hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437)*, Budapest, 1977.
- Podobnikar 2011– Podobnikar, T., *Georeferencing and Quality Assessment of Josephine Survey Maps for the mountainous Region in the Triglav National Park*, în: www.akkr.hu/journals/ageod și <http://www.akademai.com/content/p0ht0l25g608077k/fulltext.pdf> - 10 aprilie 2011.
- Rocolle 1989 – Rocolle, Pierre, *2000 Ans de fortifications française*, Volume 1. *Du 4e siècle avant Jésus Christ à l'approche du 16e siècle*, Lavauzelle, 1989.
- Rusu 2005 – Rusu, Adrian Andrei, *Castelarea carpatica. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005.
- Rusu 1979 – Rusu, Adrian Andrei, *L'étude des châteaux en Transylvanie: la castellologie roumaine à l'époque du romantisme*, în: *Revue roumaine d'histoire*, 18, 1 (1979), p. 155-163.
- Rusu 2004 – Rusu, Adrian Andrei, *Terminologia privitoare la fortificațiile medievale ale Transilvaniei în secolele XIII-XIV*, în: Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan I Popovici (coord.), *In honorem Gernot Nussbächer*, Brasov, 2004, p. 119-132, reluat cu mici modificări în Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică*, p. 54-68.

- Scholkmann 2009 – Scholkmann, Barbara, *Das Mittelalter im Fokus der Archäologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2009, (*Archäologie in Deutschland - Sonderheft Plus* 2009).
- Schulz 2007 – Schulz, Thomas, *Kirchenburgen in Siebenbürgen = Fortified churches in Transylvania*, Köln, 2007.
- Spazier 1999 – Spazier, Ines, *Mittelalterliche Burgen zwischen mittlerer Elbe und Bober*, Wünsdorf, 1999.
- Toubert 1973 – Toubert, Pierre, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, Paris, 1973.
- Țiplic 2006 – Țiplic, Ioan Marian, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (sec. X-XIV)*, Editura Militară, București, 2006.
- Țiplic 2007 – Țiplic, Ioan Marian, *Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10.-14. Jahrhundert)*, AKSL Heidelberg, 2007.
- Vándor 1990 – Vándor, László, *Azalai castellumok kutatásának eredményei*, în: *Castrum Bene*, 2, 1990, p. 203-216.
- Virágos 2006 – Virágos, Gábor, *The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology*, BAR International Series 1583, Oxford, 2006.
- Waitz 1871 – Waitz, G., *Urkunden zur deutschen Verfassungsgeschichte im 11. und 12. Jahrhundert*, Kiel, 1871.
- Zatykó 2007 – Zatykó, Csilla (ed.), *Environmental archaeology in Transdanubia*, Budapest, 2007.
- Zettler 2003 – Zettler, Alfons (coord.), *Die Burgen im mittelalterlichen Breisgau*, 1, Nördlicher Teil. Halbband A-K, Ostfildern, 2003.
- Zettler 2006 – Zettler, Alfons (coord.), *Die Burgen im mittelalterlichen Breisgau*, 1, Nördlicher Teil. Halbband L-Z, Ostfildern, 2006.
- Zettler 2009 – Zettler, Alfons (coord.), *Die Burgen im mittelalterlichen Breisgau*, 2, Südlicher Teil. Halbband A-K, Ostfildern, 2009.
- <http://www.cetati.medievistica.ro/>, 12 aprilie 2011.
- <http://www.patzinakia.com/index2.html>, 12 aprilie 2011.
- <http://www.varak.hu/>, 12 aprilie 2011.
- <http://www.akkrt.hu/journals/ageod>, 10 aprilie 2011.
- <http://www.akademiai.com/content/p0ht0l25g608077k/fulltext.pdf>, 10 aprilie 2011.

